

УДК 94 (477)

Ольга Травкіна

«ПРЕМУДРИЙ І БОГОВГОДНИЙ МУЖ, МИЛОСТИВИЙ ПАСТОР, НЕВСИПУЩИЙ БУДІВНИЧИЙ ДЛЯ РЕСТАВРАЦІЇ ЗРУЙНОВАНИХ ЦЕРКОВ ТА МОНАСТИРІВ ЗА СВІЙ КОШТ»

**(до офіційного відзначення 400-річного ювілею архієпископа
Чернігівського й Новгород-Сіверського Лазаря Барановича)**

DOI: 10.5281/zenodo.4659889

© О. Травкіна, 2021. CC BY 4.0

Мета статті: у зв'язку з відзначенням у 2020 р. на державному рівні 400-річного ювілею чернігівського архієпископа Лазаря Барановича назріла потреба проаналізувати діяльність видатного церковного та політичного діяча, письменника другої половини XVII ст., зосередивши увагу на «білих плямах», суперечливих та недостовірних фактах, які до сих пір зустрічаються у публікаціях, присвячених життєвому шляху та творчості архієрея. **Методологічною основою** є використання історико-хронологічного методу в поєднанні з аналітичним, порівняльним й узагальнюючим підходами, завдяки яким трактування історичних подій та термінів відбувалося з огляду на досліджувану епоху. **Наукова новизна.** Завдяки критичному аналізу залучених писемних та архівних джерел, уточнено дату народження Лазаря Барановича – 1616 р., доведено, що Лазар Баранович був висвячений на чернігівського єпископа вже після смерті свого попередника Зосими Прокоповича, а не за його життя, як вважали деякі дослідники. Обгрунтовано, чому своєю резиденцією він спочатку обрав не Чернігів, а Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. Установлено, що коли Лазар Баранович став місцеблюстителем Київської митрополії, він у 1671 р. вирішив заснувати власну друкарню, де друкував переважно авторські книги, і яка була переведена 1679 р. до чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. **Висновки.** Після київського митрополита Петра Могили Лазар Баранович був найбільш дієвим архієреєм, який активно продовжив справу відродження та становлення національної Церкви України в складний і трагічний період її історії. Завдяки Лазарю Барановичу в Лівобережній Україні сформувався потужний релігійно-духовний центр православної Церкви. За часів Лазаря Барановича в Гетьманщині в архітектурі з'явився новий тип барокового храму, який увібрав традиції давньоруського зодчества, елементи національної дерев'яної архітектури, форми й прийоми західноєвропейської архітектури. Назріла потреба в сучасній монографії, у якій би були проаналізовані й узагальнені нові відкриття та здобутки в вивченні діяльності видатного церковного, політичного діяча, письменника другої половини XVII ст. Лазаря Барановича.

Ключові слова: чернігівський архієпископ Лазар Баранович, Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, Борисоглібський кафедральний монастир, друкарня, Троїцько-Іллінський монастир.

У 2020 р. на державному рівні згідно з постановою Верховної Ради України № 455 від 14.01.2020 р. відзначалося 400 років із часу народження Лазаря Барановича (1620–1693 рр.) – письменника, церковного та політичного діяча. У Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» 26–27 листопада 2020 р. була проведена науково-практична конференція «V Карнабідівські читання», присвячена ювілейній даті чернігівського архієпископа Л. Барановича, на якій науковці з Києва, Харкова, Чернігова, Новгород-Сіверського висвітлювали різні сторони та аспекти діяльності й літературної творчості видатного ієрарха. Ювілей та конференція знову привернули увагу до багатьох проблем, численних «білих плям» у біографії Л. Барановича, а також недостовірних фактів, поглядів та думок, які до сих пір наявні не лише в популярних публікаціях, але й у наукових працях, присвячених життєвому шляху та діяльності архієрея.

Ми вже зазначали різні версії стосовно часу народження Л. Барановича, що, звичайно, впливає на час відзначення ювілейної дати¹. Справа в тому, що відома лише дата його смерті – 3 вересня 1693 р. Дата народження одного з найвпливовіших українських архієреїв другої половини XVII ст. залишається до сих пір нез'ясованою, а отже, достеменно невідомо, скільки років він прожив. Від з'ясування цього питання залежить висвітлення і розуміння різних аспектів його діяльності, оскільки існує версія про те, що він прожив досить довге життя – 100 років. Її висунув відомий історик першої половини XIX ст. Д. Бантиш-Каменський у книзі «История Малой России». Він писав: «Цей гідний пастир, який переніс із Новгород-Сіверського в Чернігів перебування єпархіальних архієреїв, помер 1693 року, маючи сто років від народження»². У примітках Д. Бантиш-Каменський зазначав: «Про роки архієпископа Лазаря Барановича згадується в Малоросійських справах Колезького архіву 1691 року, № 43. Лазар просив государів повернути Чернігівській єпархії три протопопії: Глухівську, Борзенську і Конотопську, приєднані у 1690 р. до Київської митрополії за поданням митрополита Варлаама: але йому в цьому було відмовлено. Він писав тоді (у вересні) государям, що знаходиться на смертному одрі і клопочеться не для себе, а для наступників своїх, що немощі його гонять в землю, що йому не можна сказати: Лазар! Гряди геть із гробу, але гряди в гріб»³.

Як бачимо з наведеної вище інформації Д. Бантиша-Каменського, у примітках про роки Л. Барановича не зазначено, що він прожив 100 років. Тут указувалося, що в 1691 р. Л. Баранович (із його слів) лежав «на смертному одрі». Проте версію Д. Бантиша-Каменського підхопили дослідники А. Страдомський⁴, М. Сумцов⁵ та інші. При цьому А. Страдомський посилався на статтю «Исторические сведения о Черниговской губернии», надрукованій 1846 р. у «Чернігівських губернських відомостях», у якій зазначалося, що «Лазар Баранович помер, маючи 100 років від народження»⁶, а також на грамоти, які були розміщені наприкінці його праці про Барановича: «з яких видно, що він помер у глибокій старості», – зазначав А. Страдомський⁷.

У той самий час дослідники виявляли та залучали нові джерела, зокрема такі, що містили більш конкретну інформацію про роки життя Л. Барановича. Так, у 1861 р. в «Общем обзоре Черниговской епархии», який приписують архієпископу Філарету Гумилевському, зазначалося, що Лазар Баранович був уроджен-

¹ Травкіна О. До питання про дату народження Лазаря Барановича. *Пам'ятки християнської культури Чернігівщини: Матеріали наукової конференції*. Чернігів, 2002. С. 36–40.

² Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ, 1993. С. 332.

³ Там же. С. 554.

⁴ Страдомский А. И. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и новгородсеверский. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1852. № 7–8. С. 6.

⁵ Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII ст. Выпуск 1: Лазарь Баранович. Харьков, 1885. С. 6.

⁶ Страдомский. А. И. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и новгородсеверский. С. 6.

⁷ Там же.

цем Білорусії (Великого князівства Литовського), народився 1620 р. У цьому він посилався на один із списків Чернігівського літопису, який опублікував М. Білозерський: «1693 – Лазарь Баранович архиепископ Черниговский, умре, жив всех 73, правил престол катедры Черниговской 36 лет»⁸. Ця дата стала найбільш розповсюдженою, і тому у 2020 р. відзначався 400-річний ювілей видатного ієрарха. Проте в другій редакції Чернігівського літопису, яку опублікував О. Лазаревський у «Киевской старине» 1890 р., зазначено, що Л. Баранович «жив лет всех 77, правил престол лет 36»⁹. У новому списку другої редакції Чернігівського літопису, який був виявлений у 70-ті роки минулого століття О. Апанович та Ю. Мициком, теж вказувалося, що Л. Баранович жив 77 років, правив престол 37 років¹⁰. Дослідники вважають останній список більш повним та достовірним, а перша редакція Чернігівського літопису, де зазначалося, що ієрарх прожив 73 роки, була лише скороченим варіантом, яка мала хронологічні помилки¹¹. У підписі під посмертним портретом Л. Барановича, який вигравіював відомий художник-гравер О. Тарасевич, зазначено, що ієрарх прожив 78 років, з них на архієрейській посаді – 37 років¹² (рис. 1). Тут, очевидно, маємо поправку на один рік під час переведення дати з вересневого рахунку на січневий: місяці вересень–грудень належать до попереднього року, оскільки мірилом часу є січневий рік. Відомо, що Л. Баранович був хіротонізований у 1657 р., а отже правив єпархією 36 років, а не 37, прожив 77, а не 78 років. З огляду вищезазначених джерел, Лазар Баранович, певніше за все, прожив 77 років, а отже народився 1616 р.

Відомо, що світське ім'я Л. Барановича було Лука, а отже, припускаємо, що він міг народитися у день пам'яті євангеліста Луки, а саме 18 жовтня (за старим стилем), 1 листопада (за новим стилем).

Л. Баранович досить часто скаржився на погане самопочуття, на свій похилий вік, починаючи вже з 60-х рр. XVII ст., що й могло бути підставою для дослідників вважати владику довгожителем.

Ще одним не досить достовірним фактом, поширеним у літературі, є той, що Л. Баранович був хіротонісаний у чернігівського єпископа за життя свого попередника – Зосима Прокоповича, і тому своєю резиденцією обрав не Чернігів, а Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському¹³. Цю думку висунув А. Страдомський, який при цьому посилався на «Историю Российских иерархов» архимандрита Амвросія Орнатського, яка була видана на початку XIX ст. і не позбавлена помилок¹⁴. У ній А. Орнатський повідомляв про «поминник святой обители Черниговской Пресвятой Богородицы Елецкой старанием и працею боголюбиваго епископа Черниговскаго Зосима Прокоповича (въ 1659 году скончавшагося) от давняго тоей обители поминника собранный»¹⁵. Як бачимо, повідомлення про смерть Прокоповича взято в дужки, що свідчить про те, що його вставив сам автор і, певніше за все, дата виявилася помилковою. Відомо, що ієромонах, ректор

⁸ Гумилевский Филарет, архиепископ. Общий обзор епархии Черниговской. Чернигов, 1861. С. 44.

⁹ Лазаревский А. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725). Киевская старина. 1890. Апрель. С. 89.

¹⁰ Чернігівський літопис. Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика. Сіверянський літопис. 1996. № 4 (10). С. 77.

¹¹ Там само.

¹² Степовик Д. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. Київ, 1986. С. 151.

¹³ Страдомский. А. И. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и новгородсеверский. С. 15–16; Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII ст. С. 14; Огієнко І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. Київ, 1994. С. 334; Травкіна О. І. «Єдине моє бажання, щоб залишити по собі праці мої... і заслужити від людей добру пам'ять» (до питання про відзначення 400-річного ювілею архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича). Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. 2016. Вип. 9. С. 228; Карманов Ю. О. До історії архієрейської кафедри у Новгород-Сіверському монастирі в XVII ст. Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. 2014. Вип. 2. С. 95.

¹⁴ Страдомский. А. И. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и новгородсеверский. С. 15.

¹⁵ История российской иерархии, собранная ставропигиального Московского I-классного Новоспасского монастыря архимандритом, учрежденной в Москве Духовной цензуры председательствующим и ордена св. Анны 2-го класса кавалером Амвросием. [В 6 ч.]. Москва, 1815. Ч. 6. С. 152.

Києво-Могилянського колегіуму Лазар Баранович був висвячений на чернігівського єпископа за підтримки Б. Хмельницького та київського митрополита Сильвестра Косова 8 березня 1657 р. в Яссах сочавським митрополитом Гедеоном, єпископами Анастасієм Романським та Федором Хушським. У ставленій грамоті київського митрополита С. Косова Л. Барановичу від 12 квітня 1657 р. зазначалося, що «Сего ради смиреніе наше, зря вдовоющею, без предстателя и архіерея, святейшую епископію черниговскую, представлену сушу от земных, к небесным ея предводителю, блаженной памяти господину отцу Зосиме»¹⁶, тобто він був висвячений після смерті Зосими Прокоповича, який, вірогідніше за все, помер у 1656 р.

Чому ж Л. Баранович поїхав не в Чернігів, а обрав своєю резиденцією Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському? Козацький літописець С. Величко писав: «Посвятився ж отець Баранович на епископію у Волоській землі в 1657 році, і прибув до Києва перед Великоднем, і того-таки літа після Успення Пресвятої Богородиці переніс тіло козацького гетьмана Зіновія Богдана Хмельницького з Чигирини в Суботів, бо Хмельницький того-таки часу помер у Чигирині»¹⁷. 13 квітня 1657 р. помер київський митрополит С. Косов, і Б. Хмельницький призначив Л. Барановича місцеблюстителем Київської митрополії. Новий очільник перебував у резиденції київських митрополитів – Софіївському монастирі. Після смерті Б. Хмельницького в жовтні 1657 р., у Київському Братському монастирі на Подолі чернігівський єпископ Л. Баранович освятив гетьманські клейноди нового гетьмана І. Виговського. На підставі гетьманського універсалу від 29 серпня 1657 р. Л. Барановичу був наданий «монастырь новгородский со всеми маестностями, так до монастыря належачими, яко и с теми, которые по езовитах и доминиканах позостали»¹⁸.

6 грудня 1657 р. київським митрополитом був обраний луцький єпископ Діонісій Балабан, ставленик гетьмана І. Виговського. У 1658 р. митрополит переїхав із Києва до гетьманської столиці Чигирин, резиденції І. Виговського, якого він підтримував. Від'їжджаючи до Правобережної України, Д. Балабан надав Л. Барановичу наступні протопопії: чернігівську, менську, борзенську, новгородську, стародубську, глухівську, конотопську. 20 листопада 1658 р. митрополит писав: «Повідомляємо всім загалом і кожному окремо, що, беручи до уваги бідність Чернігівської єпископської кафедри, а також важливі заслуги отця Лазаря Барановича, ми наказуємо, щоб протопопії, які здавна належали до нашої митрополичої кафедри – чернігівська, менська, борзенська, глухівська, конотопська, новгородська та стародубівська, – з цього часу підкорялися отцю Чернігівському як своєму пастирю і доходи, куничні чи столові, відповідно до стародавнього звичаю віддавали, а дяки всіх названих протопопій рукоположення і благословення на ієрейство брали через його милість єпископа Чернігівського, і в усьому йому були слухняні»¹⁹. Таким чином, фактично Л. Баранович як чернігівський єпископ став архієреєм

1. Портрет Лазаря Барановича.
Гравер О. Тарасевич. 1693 р. Мідьорит.

¹⁶ Страдомский Андрей, протоиерей. Материалы для истории местной иерархии. *Черниговские Губернские ведомости*. 1854. № 3. С. 19.

¹⁷ Величко С. В. Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука. Київ, 1991. Т. 2. С. 426.

¹⁸ Гумилевский Филарет, архиепископ. Общій обзор епархии Черниговской. С. 34.

¹⁹ Цит. за: Булгаков Макарий, митрополит. История Русской Церкви. Москва, 1996. Кн. 7, Т. 12. С. 563.

найбільшої єпархії у Гетьманщині. Володіння київських митрополитів були розташовані переважно в Правобережній Україні, яка на той час перебувала в складі Речі Посполитої. У жовтні 1659 р. Л. Баранович був призначений місцєблєстителем Київської митрополії на підставі грамоти московського воеводи князя Трубєцького. У 1660 р. він просив царя підтвердити його єпископство та виклопотав підтверджувальну грамоту, у тому числі й на отримання прибутків. Незважаючи на це, як вважав К. Харлампович, Л. Баранович «не виявив великого старання до московських інтересів»²⁰, вочевидь, йому не дуже довіряли, і тому 1661 р. місцєблєстителем київського митрополичого престолу був призначений ніжинський протопоп Максим Филімонович, висвячений на єпископа Мстиславського та Оршанського Мефодія, який зарекомендував себе активним прибічником Москви. Л. Баранович передав йому все майно Святої Софії, церковне й монастирське, яке належало до митрополичого дому, і поїхав у свою єпископію. Він писав царю: «До сих пір за силою своєю я виконував блєститєльство Київської митрополії і ніколи не противився волі Вашої царської величності, виконав її і тепер: боголюбивого єпископа Мстиславського і Оршанського пана отця Мефодія Филімоновича, істинного богомольця Вашої величності, я чесно вшанував та прийняв з усім духовним Собором як брата та співслужника свого та посадив на престол митрополії Київської, віддавши у цілісності все майно, церковне та монастирське, а сам згідно наказу Вашої величності повернувся у свою єпископію»²¹.

Своєю резиденцією Л. Баранович обрав Спасо-Преображенський монастир м. Новгород-Сіверського, оскільки в Чернігові «не мав де і голову прихилити». Він клопотався про купівлю дворового місця для єпископа в Чернігові (за тисячу золотих) та ремонт Борисоглібського собору, про книги, ризи, сосуди, панікадила й ікони, серед них й ікони святих страсотерпців Бориса та Гліба. Л. Баранович просив царя, щоб той надав йому грамоту, на підставі якої він міг у разі потреби знайти прихисток у Путивлі або в Севську чи в Брянську, а якщо можливо, і в самій Москві. Цар наказав задовольнити прохання Л. Барановича, а в Путивль надіслати воеводі грамоту, щоб він, у випадку приїзду єпископа, надав йому двір і повідомив про це царя²². Л. Баранович, певно, був стурбований, що його позбавили місцєблєститєльства й, припускаємо, побоювався переслідування. Вочевидь, його переживання були не безпідставними. Існує думка, що учень Л. Барановича, ректор Києво-Могилянської колегії Іоанікій Галятовський, якого назначили за сприяння єпископа Лазаря, зазнавав образ і гоніння із боку місцєблєститєля єпископа Мефодія і змушений був залишити Київ. І. Галятовський був проти призначення Мефодія місцєблєстителем Київської митрополії. В Україні в цей час загострилася боротьба за гетьманську булаву, розпочалася Руїна. Так, на Лівобережжі впродовж 1661–1663 рр. її вели відразу три претенденти – Я. Сомко, В. Золотаренко та І. Брюховецький. До речі, наказний гетьман Я. Сомко пропонував Л. Барановичу знову стати місцєблєстителем Київської митрополії, проте архієрей відмовився з огляду на те, що йому боронить «подвоєкратне блєститєльство», оскільки на той час місцєблєстителем був єпископ Мефодій²³. Невдовзі Я. Сомко був заарештований, звинувачений у зраді та у вересні 1663 р. страчений. Від'їждючи до Новгород-Сіверського, Л. Баранович залишив у Чернігові свого намісника Єремїю Ширкевича²⁴.

За часів володарювання Речі Посполитої Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському був добре облаштований стараннями новгород-сіверського та улановського старости, каштеляном каменецьким, а потім київським

²⁰ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. 1. С. 177.

²¹ Цит. за: Булгаков Макарий, митрополит. История Русской Церкви. С. 563–564.

²² Гумилевский Филарет, архиепископ. Общий обзор епархии Черниговской. С. 34.

²³ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. 2-е изд. Чернигов, 1865. С. 11.

²⁴ Там же, С. 9.

О. Пясочинським: при ньому діяв єзуїтський осередок із навчальним закладом – колегіумом.

Уже на початку 1636 р. єзуїти заволоділи Спасо-Преображенським монастирем, переробили собор на костел. О. Пясочинський добре забезпечив єзуїтську місію доходами з декількох сіл, продажу поташу, що дало можливість започаткувати школу та в жовтні 1646 р. перетворити її у колегіум²⁵. Добрий стан закладу був забезпечений завдяки щедрим пожертвуванням О. Пясочинського: староста збудував гуртожиток для бідної шляхти та бурсу музикантів, виділив кошти на бібліотеку²⁶. Єзуїтський колегіум припинив свою діяльність під час Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Майно з костелу й колегіуму відправлено до Литви, ректора та вчителів убили козаки.

Отже, припускаємо, що Л. Баранович обрав віддалений Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир своєю резиденцією, оскільки той був більш-менш облаштований ще в 30–40-ві рр. XVII ст. польським старостою О. Пясочинським. Єпископ продовжив активно відбудовувати монастир: у 1664–1665 рр. він відправив посольство до Москви з проханням про допомогу розореному Новгород-Сіверському Спаському монастирю: надання білого заліза та паперу для друку проповідей архієрея²⁷. Він писав гетьману І. Брюховецькому: «церкву покриваю, про трапезу задумуюсь, і про огорожу монастирську»²⁸. У грамоті архимандриту Спасо-Преображенського монастиря Михайлу Лежайському 1670 р. Л. Баранович підсумував свою діяльність щодо відновлення монастиря: «Преславную обитель, нареченную Всемилоствяга Спаса, храм в себе Преображенія содержашу, зданія каменна древнія новгородскія архимандріи под Новгородком-Северском лежашу, от многих лет, различными грех ради наших праведным Праведнаго Судіи судом наведенными бранями, разоренну, в пепел обращенну суцу и в конец опустелу благовременне понудився воспріим Всемогущаго помощь двигнути, и ее, яко орлю юность, обновив в первое паки бытіе, сиречь, архимандритскую власть в ней

2. Спасо-Преображенський собор.
м. Новгород-Сіверський.
Службеник. 1665 р.

устроих, и аки угасшую свещу возжегше, на свещник, да всем благочестія и благолепія сіяніем светить, поставих. И тако убо, поелику ми сила, силою вся во благих желанія Исполняющага, бысть, прежде церковь Преображенія Господня отъ ветхаго ея обваленія и весь монастырь обновихъ и возсооружихъ»²⁹. Л. Баранович відновив Спасо-Преображенський собор, перебудувавши давньоруський храм у стилі українського бароко. Вигляд собору після цих робіт відображений у рукописному «Службенику» 1665 р. (рис. 2), подібне зображення собору розміщене на гравюрі «Преображення» (1698 р.) гравера І. Стрельбицького, а

також на титульному листі «Анфологіона», який був надрукований у друкарні Новгород-Сіверського монастиря 1678 р. (рис. 3). Первісно однокупольний, тринавний храм був перебудований на пишній, можливо, з дев'ятьма куполами собор, західний фасад фланкували два ризоліти, увінчані двома банями, та прикрашав бароковий фронтон, із трьох сторін храм оточували притвори з високими дахами. Можна припустити, що відновлення храму було, в основному, закінчено вже в 1665 р., про що свідчить його зображення у «Службенику» 1665 р. Вислов-

²⁵ Zaleski St. Jezuici w Polsce. T. IV. Cz. III. Kraków, 1905. S. 1401.

²⁶ Ibid. S. 1402.

²⁷ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 349.

²⁸ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 20.

²⁹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн 3. Мужские монастыри. Чернигов, 1873. С. 45–46.

лювалася думка, що Л. Баранович міг завершити реставрацію собору, яку розпочали ще єзуїти. Вони перетворили православну церкву в костел і прагнули її перебудувати в дусі європейських двоверхових базилік. Відтак Спасо-Преображенський собор міг послужити прототипом для спорудження подібних храмів, у тому числі Троїцького собору в Чернігові³⁰. Можливо, Л. Баранович дійсно продовжив реставрацію, розпочату єзуїтами, які нада-

3. Спасо-Преображенський собор.
м. Новгород-Сіверський. Анфологон. 1678 р.

дали храму з двома ризолітами на західному фасаді рис барокової базиліки, але його багатокупольність свідчить, що чернігівський єпископ міг орієтуватися на зразки давньоруської архітектури, зокрема, на багатокупольний Софійський собор у Києві, звідки він у 1661 р. приїхав до Новгород-Сіверського. Амбітний владика, певно, прагнув перебудувати невеликий давньоруський храм у величний собор на кшталт митрополичого. Куполи новгород-сіверського собору грушеподібної форми мали дво- та триярусні завершення, характерні для української дерев'яної архітектури. Як бачимо, у Спасо-Преображенському соборі, відновленому Л. Барановичем, в одному з перших у Лівобережній Україні був втілений яскравий український бароковий стиль в архітектурі культових споруд – синтез давньоруських, а також самобутніх національних традицій та західноєвропейських форм і прийомів.

На титулі «Анфологіона» поряд зі Спасо-Преображенським собором ліворуч зображена двоверхова будівля із відкритими галереями на обох поверхах та дахом-заломом. Це приміщення у літературі називається по-різному: «бурса», «семінарія», «колегіум» і датується 1657–1667 рр.³¹ За принципами побудови, вирішенням фасадів, плануванням воно подібне до будинку Києво-Могилянської академії першої половини XVIII ст. Можна припустити, що це приміщення збудували єзуїти для колегіуму ще в 40-і рр. XVII ст. і в ньому, можливо, була розміщена школа Л. Барановича. Про існування цього навчального закладу на сьогоднішній день майже не збереглося тогочасних достовірних свідчень. Відомо, що в Новгороді-Сіверському 1668 р. «був шляхтич Гошевський, який вчив учнів польській грамоті у архієпископа Лазаря Барановича»³². Наприкінці XVIII ст. у цьому приміщенні містилася Новгород-Сіверська духовна семінарія (1785–1797 рр.), пізніше духовне училище. Праворуч від Спасо-Преображенського собору зображений ще один будинок складної конструкції: одноповерховий, із дахом-заломом, ганком, який увінчує фронтон, за ним – силует невеличкої церкви з куполом (припускаємо, що це настоятельський корпус або трапезна). Т. Каменева вважала, що поряд із Спасо-Преображенським собором зображено будинок друкарні³³.

Продовжив справу розбудови Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря архімандрит Михайло Лежайський, який 10 років був архідияконом, брав активну участь у відновленні обителі та якого Л. Баранович 2 лю-

³⁰ Черненко О. Ранньомодернові перебудови Спасо-Преображенського собору XII–XIII ст. у Новгороді-Сіверському. *Opus Mixtum*. Матеріали конференції VII наукові читання МІДЦ, присвячені 1030-річчю літописної згадки про закладання Десятинної церкви. Музей історії Десятинної церкви. Київ, 2019. Вип. 7. С. 145.

³¹ Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва, 1967. С. 105; Логвин Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва, 1965. С. 201.

³² Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 395.

³³ Каменева Т. М. Черниговская типография, ее деятельность и издания (1648–1818 гг.). *Труды Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина*. Москва, 1959. Т. III. С. 264.

того 1670 р. висвятив на архімандрита цього монастиря³⁴. Архімандрит М. Лежайський, який упродовж 30-ти років займався монастирським будівництвом, певніше за все, прилучився до розбудови дзвіниці, будівництва теплового настоятельського корпусу, північних братських келій та кам'яної монастирської огорожі Спасо-Преображенської обителі³⁵.

У 1666 р. чернігівського єпископа Л. Барановича було запрошено на Великий Московський собор 1666–1667 рр., який судив московського патріарха Никона. Окрім нього, на соборі з українців були присутні єпископ Мефодій Филимонович та ігумен Видубицького монастиря Феодосій Углицький. На собор владику супроводжував великий почт із 63 осіб: ігумени, протопопи, казначей, регент із 8-ма півчима, іконописець, численна прислуга – кухарі, коннохи тощо³⁶. Л. Барановичу була надана царська грамота на підтвердження маєтностей Чернігівського Борисоглібського, Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського, Єлецького монастирів.

За Андрусівським договором між Москвою та Річчю Посполитою 1667 р. Київ через два роки мав відійти полякам. Це питання особливо турбувало Л. Барановича, і тому він клопотався перед царем, щоб той Київ полякам не віддавав. К. Харлампович припускав, що в зв'язку з цим Л. Баранович ініціював присвоєння йому сану архієпископа, готуючи ґрунт для перенесення митрополії із Києва до Чернігова³⁷. На Московському соборі олександрійський, антіохійський та московський патріархи надали Л. Барановичу сан архієпископа (благословенна грамота патріархів від 7 вересня 1667 р.) та право називатися першим серед усіх російських архієпископів і служити в сакосі, що було привілеєм митрополитів та патріархів. Константинопольський патріарх Парфеній (1665–1667 рр.), київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський (1663–1676 рр.), обраний митрополитом на Правобережжі після смерті Діонісія Балабана, не визнавали за ним цього титулу, оскільки висвячення чернігівського єпископа Л. Барановича на архієпископа було преорґативою Вселенського константинопольського патріарха, якому підпорядковувалася Київська митрополія з усіма єпархіями. Не визнавав за ним цього титулу й київський митрополит Гедеон Четвертинський (1685–1690 рр.). Показово, що патріархи олександрійський Паїсій та антіохійський Макарій на соборі заявили про заборону носити арієреям хреста на митрі. Л. Баранович та Мефодій відповіли, що це право їм дано константинопольським патріархом³⁸. Нагадаємо, що Київська митрополія у цей час підпорядковувалася Константинопольському патріархату. Л. Баранович підніс цареві збірник своїх проповідей «Меч духовний» (1666 р.), а також копію ікони «Куп'ятицька Богородиця», яку привіз 1656 р. з Куп'ятицького монастиря, що на Пінщині (нині – територія Білорусі), де з 1651 по 1655 рр. був ігуменом Кирилівського, Куп'ятицького та Дятлівського монастирів.

Після повернення Л. Барановича з Московського собору в Україну, архієрею знову довелося пережити нелегкі часи: у 1668 р. почалося антимосковське повстання через перепис та обкладання населення податками на користь царської скарбниці, збільшення московських військ на території Гетьманщини, свавілля московських воевод, а також через незадоволення Андрусівським перемир'ям Москви з Річчю Посполитою, оскільки Правобережна Україна з Києвом знову поверталася під володарювання поляків. У ході повстання постраждав і сам Л. Баранович: після нападу московського князя К. Щербатова на резиденцію владки Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир не дорахувався трьох ченців, і сам він змушений був тікати городами. Ось як образно, із характерною для нього метафоричністю, писав про цю подію архієпископ: «Щер-

³⁴ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 3. Мужские монастыри. С. 132–137.

³⁵ Там само. С. 94–95.

³⁶ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 196–197.

³⁷ Там же. С. 200.

³⁸ Там же. С. 199.

батов уцербив в новгородському монастирі – трьох не дорахувалися. Переситившись грабунками хотіли були захопити з собою і Турка (Л. Барановича – О. Т.), але збулося писання: вів кульгавий (хто міг на це чекати?) заскочив як олень в город. Та це був тільки початок, закінчилося війною у Чернігові³⁹. Показово, що саме в м. Новгород-Сіверський до Л. Барановича в грудні 1668 р. приїхали чернігівський, ніжинський і стародубські полковники з усіма значними особами, які обрали Д. Ігнатовича гетьманом Сіверщини. Архієпископ виступив посередником у переговорах між царем та гетьманом і козацькою старшиною стосовно підтвердження козацьких вольностей і «щоб не були воєводи»⁴⁰. «Треба нам того, щоб у нас, у Малій Росії, нога московська не стояла», – заявляв Л. Баранович (із доносу на нього в Москві ніжинського протопопа С. Адамовича)⁴¹. У березні 1669 р. він брав участь у Глухівській раді, на якій Д. Ігнатовича вибрали гетьманом Лівобережної України, освятив гетьманські клейноди та виголосив проповідь. Українську козацьку старшину та Л. Барановича особливо турбувало те, що Київ за Андрусівським договором повинен був відійти полякам. Архієпископ радив натомість перенести митрополію до Чернігова, а не до Переяслава, як пропонував гетьман Д. Ігнатович: «Чернигов де старее Переяславля и княженіе древнее»⁴².

У ці важкі та неспокійні часи Л. Баранович продовжував займатися літературною творчістю, хоча він і писав: «Музи у нас мовчать під час війни; у нас біля курка не до пера»⁴³. 1668 р. архієпископ вирішив підготувати до друку ще одну збірку своїх проповідей «Труби словес проповідних», яка була видана 1674 р. у друкарні Києво-Печерської лаври.

У цей нелегкий час прихист у Л. Барановича знайшов його учень І. Галятовський. Свого часу ієрарх сприяв обранню його ректором Києво-Могилянського колегіуму. І. Галятовський перебував також у Куп'ятицькому монастирі, коли настоятелем там був Л. Баранович. Архієрей писав, що «Чесний отець Голятовський прибув з Литви до Чернігова, немов би від дощу під водостічний жолоб, він, як свідок, вмів розповісти про жахіття війни; хіба що на Страшному суді страшніше буде»⁴⁴. У 1669 р. в Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі архієпископ Лазар висвятив І. Галятовського на архімандрита Єлецького монастиря (грамота була надана 6 серпня 1669 р.). Він усіяло підтримував архімандрита Іоанікія в справі відбудови Єлецької обителі. У грамоті Л. Барановича на висвячення І. Галятовського підтверджено маєтності монастиря із землями, полями, сінокосами, озерами, перевозом.

У цей час Л. Баранович готував полемічний твір-відповідь «Nova miara stareu wiary», спрямований проти звинувачень єзуїта Павла Бойми у книзі «Stara wiara» (1668 р., Вільно) стосовно православних догматів, зокрема сходження Святого Духа від Отця та ін. Написав він свій полемічний твір за півтори роки, упродовж 1670–1671 рр. Піддаючи критиці католицькі догмати, у той же час архієпископ закликав об'єднатися українців, ляхів та московитів у боротьбі проти турецької агресії⁴⁵. Певно, прагнучи та сподіваючись на цей союз, Л. Баранович написав та видрукував віршовані збірники морально-повчального характеру польською мовою, адресуючи їх московським царевичам. Так, 1670 р. у друкарні Києво-Печерської лаври була видана його книга «Żywoty świętych», присвячена дев'ятирічному царевичу Федору Олексійовичу, котрий у 1669 р. був одним із претендентів на польський престол. Л. Баранович 1668 р. писав: «Вся Литва і сильніша партія у Польщі бажають, щоб у них був королем його милість царе-

³⁹ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 49.

⁴⁰ Там же. С. 59.

⁴¹ Акты, относящиеся к истории южной и западной России. Санкт-Петербург, 1867. Т. 5. С. 20.

⁴² Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. С. 38.

⁴³ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 175.

⁴⁴ Там же. С. 51.

⁴⁵ Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII ст. Выпуск 1: Лазарь Баранович. С. 137–138.

вич»⁴⁶. Відомо, що виховував майбутнього царя Симеон Полоцький, друг і учень Л. Барановича, який учив царевича польської мови й, узагалі, вплив польської та української культури в цей час при царському дворі був великий. Згодом Федір Олексійович одружився зі смоленською шляхтянкою А. Грушецькою, можливо, польського походження.

Вражає письменницька працьовитість та літературна плодovitість Л. Барановича в цей час, оскільки в наступному 1671 р. виходить ще одна велика польськомовна збірка його віршів «Lutnia Apollinowa» (552 стр.), присвячена п'ятирічному царевичу Іоану Олексійовичу. Вона містила понад 1000 віршів релігійно-морального змісту, згадав автор і події антимосковського повстання 1668 р., частина віршів містила заклик до спільної боротьби України, Росії та Польщі з турецько-татарськими нападами. Можна припустити, що ці польськомовні видання були також розраховані й на польську аудиторію.

Після арешту місцєблостителя Київської митрополії єпископа Мефодія у 1668 р., обрання у березні 1669 р. за підтримки Л. Барановича гетьманом Д. Ігнатювича, позиції чернігівського архієпископа зміцнилися. Він зрозумів, що зможе знову стати місцєблостителем Київської митрополії. У лютому 1670 р. Л. Баранович висвятив на архімандрита Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, де була його резиденція, Михайла Лежайського, затверджуючи за архімандритією усі монастирські маєності. Вочевидь, уже в цей час він планував переїхати з Новгород-Сіверського. 30 червня 1670 р. у листі до царя Л. Баранович прямо ставить питання щодо доручення «виправлення справ у Лівобережній Україні» йому, а не митрополиту Й. Тукальському, «який знаходився по ту сторону Дніпра»⁴⁷. Цар доручив чернігівському архієпископові управління церковними справами всієї Лівобережної України, тобто Л. Баранович став місцєблостителем Київської митрополії на території, підконтрольній Москві, і перебував на цій посаді до 1685 р. Певно, постало питання, куди переїжджати Л. Барановичу: чи до Києва як місцєблостителю Київської митрополії, чи до Чернігова, оскільки Чернігів був його кафедральним містом. «Опершись на посох, як на ласку Господню, сів я на катедрі моїй архієпископській, – писав Лазар Баранович. – Честь велика, а користі мало. Чернігівський воєвода, старшина козацька і чернь, всі одногласно говорять, щоб я згідно з законом-постановами мав перебування в катедрі»⁴⁸. До того ж, увесь час були побоювання, що Київ може відійти полякам згідно з Андрусівським договором, і саме Л. Баранович пропонував перенести митрополію до Чернігова. Тут він планував, певніше за все, облаштувати митрополічу кафедру. Л. Баранович переїхав до Чернігова в 1672 р., але, у той же час, дуже неохоче покидав облаштований Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, оскільки писав: «У Новгородку, при доброму облаштуванні, значно краще, ніж у Чернігові: там є землі, і млини, і треба меншого почту для архімандрії, а архієпископія майже вся заново облаштовується; не має вона ні трапези, ні келій, ні конюшні; та й церква потребує великих видатків, а на все це треба з моєї скриньки, все відсилають мене до Новгородка. Це мені Варшава, а не Чернігів, зітхаю тільки та плачу. І там то не дуже любив я роз'їжджати та проходжуватися, хіба що проходив у пасіку, а тут і тієї немає зелені»⁴⁹. Він жалівся архімандриту Михайлу Лежайському: «За короткий час побудовано там все (тобто в Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі – О. Т.), добудувати легко. А мені довелося будуватися на другому місці та з самого початку засновувати все, при моїй слабості та нестачі людей. А не облаштувати – соромно і не за що поминати!»⁵⁰ Архієпископ доклав чимало зусиль та коштів, аби відбудувати архієпископську резиденцію – Борисоглібський монастир у Чернігові. Територія монастиря, який розташовувався у північно-західній

⁴⁶ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 51.

⁴⁷ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 210.

⁴⁸ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 184.

⁴⁹ Там же. С. 201.

⁵⁰ Там же. С. 189.

частині Чернігівської фортеці, обмежувалася її щільною забудовою. Архієпископ поступово скуповує землі з будинками мешканців фортеці, які межували з монастирем, розширюючи таким чином його територію. Справа вскладнювалася тим, що маєтності кафедри продовжували належати Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю, і минув деякий час, поки, згідно з рішенням спеціальної комісії, створеної за узгодженням із гетьманом І. Самойловичем, вони були розділені між Спасо-Преображенським та Чернігівським кафедральним Борисоглібським монастирями. Грамота Л. Барановича про розділ маєтностей була писана 6 серпня 1673 р. «у катедрі архієпископії чернігівській при храмі святих стратотерпців російських князів Романа і Давида»⁵¹, універсал гетьмана І. Самойловича наданий 21 серпня 1673 р.

З переїздом чернігівського архієпископа до Чернігова відбудова та відродження міста, його давньоруських святинь, будівництво нових храмів, монастирів значно прискорилися, незважаючи на складну та тривожну ситуацію в Україні. У 1672–1678 рр. країна переживала велике турецьке вторгнення у Правобережну Україну, був захоплений та зруйнований Чигирин, загроза нависла й над Києвом. Проте важкі обставини, спричинені турецько-татарською агресією, не стали перешкодою для відновлення православних храмів та монастирів, особливо в Чернігові, та й в інших місцях Гетьманщини. Для відбудови міста та краю, духовних святинь Л. Баранович залучав меценатів: гетьманів Д. Ігнатовича, І. Самойловича, І. Мазепу, козацьку старшину: чернігівських полковників В. Многогрішного, Василя Дуніна-Борковського та інших. Звертався по допомогу й до московських царів.

Варто особливо відзначити велику заслугу у відновленні міста, його храмів та монастирів В. Дуніна-Борковського, який посів уряд чернігівського полковника в 1672 р., якраз у той час, коли архієпископ Лазар переїхав до Чернігова. Значну увагу В. Дунін-Борковський приділяв укріпленню міської фортеці, де була розташована резиденція чернігівського архієпископа – кафедральний Борисоглібський монастир. Зміцнення фортеці відбувалося, певніше всього, у зв'язку з турецько-татарською загрозою 1672–1678 рр: «За черниговского полковника Василя Кашперовича Дунина-Борковского проведен новый вал с бастионами от речки Стрижня к западу мимо урочища Могилки и архиереского дома, и не доходя до последняга вала за несколько сажень, где вниз, на подол идет дорога, поворачивается влево к югу, оставив теперешнюю церковь Екатерины, вне себя вправо, и примыкается к прежнему древнему валу, где нынешний замок стоит»⁵².

Особливо клопотався чернігівський архієпископ про відбудову старовинних храмів міста та монастирів. В особі В. Дуніна-Борковського він знайшов щедрого мецената та благодійника в справі відновлення старих і будівництва нових православних святинь. Чернігівський полковник, у розпорядженні якого були значні кошти, оскільки він володів чималими маєтностями, долучився не лише до відновлення найдавнішого храму міста – Спасо-Преображенського собору, але й офірував до нього коштовне начиння: срібні потири, євангеліє у срібній оправі тощо. Так само прикрасив він різним дорогоцінним начинням вівтар Борисоглібського собору. У фортеці В. Дунін-Борковський відбудував також зруйновану вже на той час давньоруську Благовіщенську церкву, яка первісно була мурованою, звівши на її місці дерев'яний багатобанный храм у стилі козацького бароко. На його ж кошти в фортеці була споруджена велика мурована Воскресенська церква: «Воскресения Христова каменная, большая трехпрестольная... Она была иждевением Генерального Обозного Василя Кашперовича Дунина-Борковского въ 1682 году построена»⁵³.

⁵¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 3. Мужские монастыри. С. 137–139.

⁵² Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. С. 277.

⁵³ Там же. С. 290.

Опікувалися Л. Баранович та В. Дунін-Борковський також відбудовою чернігівських монастирів: П'ятницького та Єлецького. О. Шафонський зазначав: «За гетьмана Івана Самойловича, после чигиринского сраженія, полковник черниговскій Василій Кашперович Дунин-Борковскій его (жіночий П'ятницький монастир – О. Т.) огородил и возобновил»⁵⁴. В епітафії В. Дуніна-Борковського зазначено, що «он от основанія девичу обитель воздвиже и бысть оной прецедрый кормитель»⁵⁵.

Особливу увагу приділяв архієпископ відновленню старовинного Єлецького монастиря. Л. Баранович надавав кошти з маєтностей архієпископських на «потреби і строєнія» «архімандрії чернігівської», тобто Єлецькому монастирю⁵⁶. Певніше за все, він міг сприяти залученню до відбудови обителі гетьмана І. Самойловича. Перед цим маєтності монастиря були затверджені універсалом гетьмана Д. Ігнатовича, який, ще будучи чернігівським полковником, наказав реставрувати в Успенському соборі відомий давньоруського часу «образъ... родителки Божои в каплице»⁵⁷. Архімандрит Єлецького монастиря І. Галятовський книгу «Скарбница потребная» (1676 р.), у якій описав реставрацію монастиря, присвятив гетьману І. Самойловичу. Він зазначав, звертаючись до гетьмана, що «Єлецькую церковь знаменитую» «з своєї скарбници своїми скарбами реставруеш и еригуеш (тобто споруджувати, засновути, закладати – О.Т.)»⁵⁸. Значним меценатом Єлецького монастиря був «побожный» В. Дунін-Борковський. Він «поставил цегельню и робиль цеглу коштом и старанемъ своимъ для заклепєния церкви Єлецькой и для мурованя трапезы (на честь Петра та Павла – О. Т.) в монастыру Єлецькомъ»⁵⁹. Епітафія над його гробницею у нартексі Успенського собору Єлецького монастиря, де він був похований, свідчила, що В. Дунін-Борковський також побудував «и келій каменнии и инная многа»⁶⁰, а також «он даде иконостас, фелоны, сосуды сребраные, его то уклад, кошт и труды»⁶¹. Стараннями насамперед чернігівського архієпископа Л. Барановича, який із переїздом до Чернігова посилив зусилля стосовно відновлення старовинної обителі, а також архімандрита І. Галятовського, гетьманів Д. Ігнатовича, І. Самойловича, чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського Єлецький монастир було відбудовано за досить короткий час. Чудом великим називав І. Галятовський його швидке відновлення у період турецько-татарської агресії (1672–1678 рр.): «в часы военные небезпечнии есть направлена и збудована (церковь Єлецькая), гды нас альбо татарами тривожено, альбо турками страшено, которые нашу отчизну Россію Малую воєвали»⁶².

Перебравшись до Чернігова, приступив Л. Баранович і до відбудови своєї резиденції – кафедрального Борисоглібського монастиря, який, за його словами, перебував у занедбаному стані: не було в ньому ні трапезної, ні келій, ні конюшні, а Борисоглібський собор потребував реставрації. Вірогідно, основну увагу Л. Баранович приділяв відбудові головної споруди монастиря – Борисоглібському собору, який на той час, певно, вимагав реставрації, оскільки останні ремонти та перебудови його здійснювали католики-домінікани, які з кінця 20-х рр. XVII ст. розмістилися на території Борисоглібського монастиря і перетворили собор на костел. Дослідник Борисоглібського собору М. Холостенко вважав, що домінікани відновили верхні склепіння храму, збільшили східну частину, влаш-

⁵⁴ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 270.

⁵⁵ Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Підг. до друку і передмова О. Б. Коваленка. Чернігівська старовина: зб. наук. праць, присвячених 1300 річчю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 140.

⁵⁶ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 209.

⁵⁷ Галятовский Иоанникий. Ключ разумения. Памятники украинского языка / Подг. к изд. И. П. Чепиги. Київ, 1985. С. 357.

⁵⁸ Там само. С. 344.

⁵⁹ Там само. С. 366.

⁶⁰ Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. С. 141.

⁶¹ Там же.

⁶² Там же. С. 359.

тувавши замість трьох давньоруських апсид одну тригранчасту, розширену на схід⁶³. С. Юрченко припускав, що вони могли спорудити також майже квадратні в плані приміщення паламарні та ризниці, які примикали до вівтарної частини з півдня та півночі⁶⁴. Дослідник зазначав: «Цікавим елементом просторового розв'язання є превдотрансепт, утворений завдяки атикам, зведеним по поперечній осі головної бані. З огляду на те, що подібний за абрисами атик проглядається і на західному фасаді, а також беручи до уваги той факт, що його загуляє восьмигранний тамбур, можна припускати, що всі три атики з'явилися ще до реконструкції Барановича і, вочевидь, могли бути зведеними домініканками»⁶⁵. Доповнювали перебудови домінікан стрільчасті, готичної форми вікна на фасадах. М. Марков писав: «В 1672 году Архієпископ Черниговскій Лазарь Баранович, обратил тот монастырь в Грекороссійскій, и приделав к церкви трапезу (притвор – О. Т.) с третьим куполом, освятил оную во имя Бориса и Глеба»⁶⁶.

Дослідник архітектури С. Юрченко вважав, що реставрувати Борисоглібський собор, прибудувати до його західного фасаду восьмигранний притвор у другій половині XVII ст. міг німецький будівничий Іван Баптист із Вільно, якого чернігівський полковник В. Дунін-Борковський запросив для «поправки церкви пастырское»⁶⁷.

12 січня 1684 р. гетьман І. Самойлович у листі до намісника Мгарського монастиря Макарія Русиновича повідомляв: «заліцил нам пан полковник Черніговский иншого майстра німецькое породы, на имя Ивана Баптисту, которого для поправки церкви пастырское до Чернігова з Литвы зятягнено. Тот, яко чинится быти в ділі майстерства своего досконалым, и волен будучи от работ инших, подымуется нам подлуг мысли нашей своею ростоительно наукою діло церковнее виставити»⁶⁸. У літературі утвердилася думка, що німецький будівничий Іван Баптист – це Йоганн-Баптист Зауер, який працював у Вільно в другій половині XVII ст. В Україні він побудував також Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря (1684–1692 рр.).

4. Борисоглібський собор. м. Чернігів.
Алфавіт собраннй рифмами
сложеннй. 1705 р.

Однокупольний давньоруський Борисоглібський собор був перебудований на традиційний для України багатобанний храм: окрім центрального купола, імовірно, звели купол над вівтарною частиною, із заходу прибудували восьмигранний притвор, теж увінчаний куполом. На гравюрі з книги «Алфавіт собраннй рифмами сложеннй» (1705 р., Чернігів) (рис. 4) Борисоглібський собор зображений із куполами над північною та південною частинами, які свідчили, що храм міг бути п'ятибанним із натяком на двовежовість західного фасаду – харак-

⁶³ Холостенко Н. В. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 208.

⁶⁴ Юрченко С. Б. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архіт.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»*. Вип. 2 (5). Чернігів, 2015. С. 106.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова. Москва, 1847. С. 17.

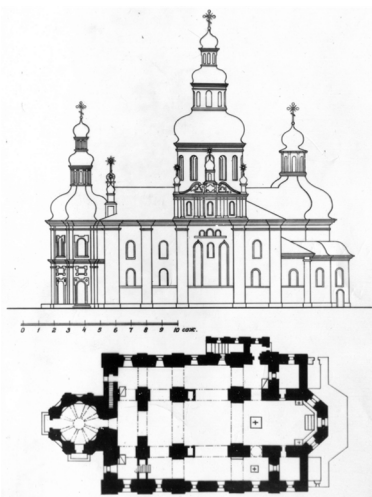
⁶⁷ Юрченко С. Б. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. С. 105.

⁶⁸ Там само.

терною ознакою європейських базилік. Куполи були двоярусні, грушеподібної форми, собор прикрашали барокові фронтони, розкреповані карнизи, притвор – півциркульні ніші. Борисоглібський собор набув вигляду українського барокового храму. У відбудові собору Л. Баранович міг, певніше за все, орієнтуватися на реставрований ним Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський собор, зокрема, і в прибудові восьмигранного притвору. Як уже зазначалося, Спасо-Преображенський собор оточували з трьох сторін притвори, до західного фасаду був прибудований чималий прямокутний притвор із двосхилим великим дахом. Відмінно від новгород-сіверського собору, у Борисоглібському побудували із заходу великий восьмигранний двоярусний притвор (до нашого часу не зберігся), який увінчали куполом. Припускаємо, що спорудження такого притвору було обумовлено планами розмістити в ній дзвіницю. Хоч як для дзвіниці притвор-ротонда виглядала приземистою, недостатньо високою (рис. 5). Реставратор Борисоглібського собору архітектор М. Холостенко високо оцінив архітектуру притвору. Дослідник писав, що притвор сам по собі є цікавим пам'ятником архітектури України XVII ст., який був збудований кваліфікованими майстрами того часу. Особливо ця рука майстра відчувається у деталях та профілях⁶⁹. С. Юрченко зазначав, що ордерна система, яка була застосована під час оформлення притвора-ротонди, свідчить про добру обізнаність зодчого з бароковою європейською архітектурою⁷⁰.

І. Галятовський у книзі «Stary Kościół zachodni Nowemu Kściołowi Rzymskiemu», яку присвятив Л. Барановичу (1678 р., Новгород-Сіверський), писав про нього: «Іще від Бога Тобі дари дані віддаєш Богу, роздаючи на реставрування й будову Домів Божих, монастирів і церков зруйнованих, які своїм коштом реставруєш і фундуєш, чи то в Новгородку Сіверським церкву Преображення

Господнього, у Чернігові церкву святих мучеників князів руських Бориса і Гліба з руїни воздвиг і тепер року 1678 на Горах Болдинських близько міста Чернігова розпочав будувати монастир і церкву святої Трійці ново немалим коштом»⁷¹. Як бачимо, архієпископ, за словами І. Галятовського, своїм коштом відреставрувавши Борисоглібський собор, у 1678 р. розпочав споруджувати замський монастир із Троїцькою церквою на Болдиних горах, так, мабуть, і не закінчивши розбудову кафедрального монастиря. Архієпископ Лазар, з огляду на можливість перенесення митрополії до Чернігова, вирішив спорудити великий замський монастир на кшталт Києво-Печерської Лаври, розширивши печерний Іллінський з Антонієвими печерами та облаштувати тут якщо не митрополічу, то принаймні резиденцію місцезбудителя Київської митрополії, архієпископа Чернігівського, Новгород-Сіверського й усього Сівера. Борисоглібський монастир був на той час затісний і, як уже зазначалося, обмежений фортечною забудовою. Л. Баранович, який із ностальгією згадував просторий Спасо-Преображенський монастир біля Новгород-Сіверського, із його садом і пасікою, прагнув збудувати монастир теж за межами міста, де було більше вільного місця і можливостей для реалізації

5. План і фасад Борисоглібського собору до його реконструкції 1859 р.

⁶⁹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Текст історичної довідки про Борисоглібський собор в м. Чернігові. 1947 р. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд, інв. № КП-5261/36. С. 68–69.

⁷⁰ Юрченко С. Б. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. С. 106.

⁷¹ Galatowski Ioanicusz. Stary Kościół zachodni Nowemu Kściołowi Rzymskiemu. Nowogrodek Siewierski, 1678. S. 5–6.

амбітних планів. Тому, як тільки він став місцеблюстителем митрополичого престолу, вирішив заснувати власну друкарню для видання книжок своїх та інших представників освіченого кола духовенства, яких він підтримував і захоплював до творчості. Друкарню він заснував 1671 р.⁷² у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі, а 1679 р. перевів до Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. І. Огієнко вважав, що друкарня до Чернігова була переведена після пожежі, яка трапилася у Новгороді-Сіверському 7 липня 1679 р.⁷³ 7 вересня 1679 р. Л. Баранович уклав «Пукти» з друкарем Семеном Ялинським про умови управління та роботу друкарні й видав йому універсал на керівництво друкарнею, хоча був і незадоволений його роботою. І. Огієнко, імовірно, зрозумівши буквально фразу Л. Барановича з універсалу 1679 р.: «умислили ми, аби на належитом местцу, в Чернигови оная типографія при нас, пастиру, зоставала», вважав, що спочатку друкарня діяла в кафедральному Борисоглібському монастирі, а потім була облаштована в Троїцько-Іллінському⁷⁴. Проте, певніше за все, друкарню відразу розмістили в Троїцько-Іллінському монастирі, оскільки останнє відоме на сьогодні видання новгород-сіверської друкарні – книга І. Галатовського «Łabędź z ríogamí» – вийшла у 1679 р., а вже 30 березня 1680 р. «Псалтир» був надрукований у Троїцько-Іллінському монастирі, про що свідчить напис на його титулі. З огляду на те, як швидко був налагоджений друк у Чернігові, припускаємо, що друкарню зазделегідь планувалося розмістити на території замського монастиря. Її приміщення було облаштоване, імовірніше, на південно-західному схилі навпроти Іллінської церкви, про що свідчать архівні джерела⁷⁵ та археологічні розкопки 1992 і 2001 рр.⁷⁶ У 1681 р. Л. Баранович виклопотав царську грамоту на друкарню у Троїцькому монастирі, яка була підтверджена 1688 р.⁷⁷

Опікуючись відбудовою чернігівських стародавніх замських монастирів: печерного Іллінського та Єлецького, Л. Баранович не лише зафіксував явлення чудотворних ікон у цих монастирях, але з метою популяризації та сакралізації двох визначних чернігівських святинь видав у своїй новгород-сіверській друкарні книги про чудеса ікон «Єлецька Богородиця» та «Іллінська Богородиця». Книга І. Галатовського «Скарбниця потрібная» про історію Єлецького монастиря та чудеса ікони «Єлецька Богородиця» була надрукована 1676 р. в архієрейській друкарні. Архієпископ Лазар доручив ієромонаху Димитрію Тутталу, який у 1675–1677 рр. був кафедральним проповідником, «абы з пильным стараньем чуда пресвятой Богородици Ильинской были опытанны и, писмом з компутовавши типографией Новгородка Северского свету поданны»⁷⁸. Книга «Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии» була надрукована в 1677 р., згодом у переробленому вигляді опис чудес ікони «Іллінська Богородиця» виходить під назвою «Руно орошенное» ще сім разів, зокрема, за життя Л. Барановича була видана тричі (1683 р., 1689 р., 1691 р.). Таким чином, книга, мовлячи сучасною мовою, стала бестселером свого часу. Думається, що явлення та звеличення образу «Іллінська Богородиця» було не випадковим. Святиня повинна була піднести значення печерного монастиря та сприяти його відродженню і прославленню.

Як бачимо, задумуючи спорудити великий замський монастир як можливу митрополичу резиденцію, Л. Баранович вирішив це зробити, розбудувавши стародавній печерний Іллінський монастир, розташований на Болдиних горах на

⁷² Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 340.

⁷³ Там само. С. 340.

⁷⁴ Там само. С. 344–345.

⁷⁵ Травкіна О. І. До історії чернігівських Єлецького, Троїцько-Іллінського та Любецького Антонієвського монастирів у кінці XVII – середині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 66.

⁷⁶ Руденко В. Я. Археологічні дослідження друкарні Чернігівського Іллінського монастиря. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Вип. 4 (7). Чернігів, 2016. С. 104.

⁷⁷ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 446.

⁷⁸ Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии. Новгород-Сіверський, 1677. Арк. 3.

відстані двох кілометрів на захід від Чернігівської фортеці. Насамперед, певно, він прагнув реконструювати та переобладнати його печерну частину, а також розширити територію, розгорнути тут велике наземне будівництво: спорудити найбільший з усіх храмів на той час у Чернігові, Троїцький собор, трапезну, келії, облаштувати друкарню. Печерний Іллінський монастир, заснований батьком руського чернецтва прп. Антонієм, був сакральним, «святим місцем», який «Антоний освятил своїм мешканєм»⁷⁹, – зазначав Д. Туптало. Він повідомив, що Іллінську церкву й монастир уже в 1649 р. реставрував ієромонах та згодом ігумен Зосима Тишевич старанням і коштом колишнього чернігівського полковника С. Пободайла⁸⁰. Отже, саме Іллінський монастир завдяки своїй святості привернув увагу одного з перших чернігівських полковників і був відновлений. Сакральність монастиря, освячена перебуванням тут прп. Антонія, його «старожитність», місце розташування за містом, де можна було облаштувати великий монастир, стали вочевидь вирішальними факторами для Л. Барановича під час вибору місця для заснування нової архієрейської резиденції. Архієпископ, користуючись можливостями своєї друкарні, почав активно возвеличувати та прославляти цю обитель, зокрема, за допомогою книги «Руно орошенное» про чудеса чудотворної ікони «Іллінська Богородиця».

Для здійснення таких неординарних планів чернігівський полковник В. Дунін-Борковський запросив, про що вказувалося вище (певніше за все, на прохання Л. Барановича), знаного архітектора з Литви Й-Б. Зауера. Відомо, що чернігівський архієпископ мав тісні зв'язки з Вільно – столицею Великого князівства Литовського. Вільно відіграв велику роль у розвитку «руської» (україно-білоруської) культури наприкінці XVI – у 20–30-х рр. XVII ст. Свого часу Л. Баранович навчався у Вільно, певніше всього, у відомій Віленській єзуїтській академії⁸¹. Після реставрації кафедрального Борисоглібського собору Й-Б. Зауер міг брати участь у розбудові Троїцько-Іллінської обители, зокрема, у реконструкції стародавнього печерного комплексу Іллінського монастиря (притвор-ротонда Борисоглібського собору, побудована за часів Л. Барановича, подібна до притвору підземної церкви Похвали Богородиці)⁸² та спорудженні Троїцького собору. Наприкінці 70-х рр. XVII ст. частину земляних печер, розташованих біля Іллінської церкви, кардинально перебудували: на їх місці спорудили в бароковому стилі три кам'яні барокові підземні церкви, одна з яких – церква Похвали Пресвятої Богородиці⁸³ – найбільша з печерних церков Лівобережної України. Аналіз письмових джерел та розвиненої архітектури підземних церков Іллінського монастиря: церкви прп. Антоія Печерського, церкви Похвали Пресвятої Богородиці та св. Миколи Святоші засвідчив, що вони були побудовані наприкінці XVII ст. у стилі зрілого бароко, з харак-

6. Інтер'єр притвору церкви прп. Феодосія Тотемського.

терними для цієї архітектури елементами, притаманними як притвору-ротонді Борисоглібського собору, так і Троїцькому собору (рис. 6). Спорудження мурованих,

⁷⁹ Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии. Арк. 3.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Galatowski Ioaniciusz. Stary Kościół zachodni Nowemu Kściołowi Rzymskiemu. S. 4.

⁸² Травкіна О. Про час будівництва підземних церков Іллінського монастиря в Чернігові. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. праць. Нац. архіт.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Вип. 6 (9). Чернігів, 2020. С. 235–248.

⁸³ Наприкінці XVIII ст. її переосвятили на честь прп. Феодосія Тотемського.

чималих за розмірами, підземних церков, яке на той час не мало аналогів в Україні, було неординарним, досить сміливим та амбітним проектом, із яким міг упоратися лише досвідчений архітектор. Їх будівництво вимагало ретельного, архітектурно виваженого, професійного підходу та планування. Підземні церкви були з'єднані з Іллінської церквою, яку перебудували в трьохкупольну барокову церкву з гранчастим притвором. Роботи щодо зведення підземних церков для богослужіння та відвідування численних паломників закінчили до 1680 р. Цього року церква Похвали Пресвятої Богородиці була вже освячена: архієпископ Лазар надав антиминос 1680 р. з написом: «в храм в монастири Ильинским похвалы Богоматери, в пещере Пр. Антонія Печер., в горе Болдине»⁸⁴.

Крім цього, під час сучасних археологічних досліджень був виявлений ще один чималий печерний комплекс XVII–XVIII ст. на західному схилі Іллінського яру загальною довжиною 40 м. із галереями та бічними нішами, вхід до якого оформлювала кам'яна каплиця⁸⁵. Припускаємо, що ці «Новоантонієві печери» були споруджені також за ініціативи Л. Барановича, який прагнув розбудувати печерний Іллінський монастир на кшталт Києво-Печерської лаври з метою створення підземного меморіалу для поховання ченців.

У той же час, а точніше, 1678 р., як зазначав І. Галятовський⁸⁶, Л. Баранович розпочав будівництво наземної частини монастиря, яка розташовувалася на захід від Антонієвих печер через глибокий яр, на рівному, найвищому плато Болдиних гір. У літературі утвердилася думка, що спочатку, а саме в 1677–1679 рр., тут була побудована мурована трапезна з Введенською церквою. Про це писав архієпископ Філарет Гумилевський в «Общем обзоре епархии Черниговской»: «3 1677 р. о. Зосима почав турбуватися про будівництво троїцького храму, а між тим будував храм з просторою трапезною»⁸⁷. Як бачимо, 1677 р. зазначено стосовно будівництва не трапезної, а початку «турботи» щодо будівництва Троїцького собору ігуменом Зосимою Тишевичем. У той же час, як вважав Ф. Гумилевський, З. Тишевич споруджував простору трапезну. Із цього приводу автор зазначає: «При колишніх засобах, спочатку розпочато було спорудження настоятельських та братських келій з трапезною церквою на вершині гори Болдиних гір ... Потім у 1679 р. архієпископ Лазар Баранович поклав будувати кам'яний храм в ім'я Св. Трійці»⁸⁸. При цьому дослідник не посилався на якимсь конкретне джерело. Отже, це могло бути лише припущення самого Ф. Гумилевського, що спочатку була побудована трапезна, а потім уже приступили до спорудження Троїцького собору. Мурована трапезна, яка складалася із великої трапезної зали, кухні, а також прибудованої до неї зі сходу двокупольної Введенської церкви, мала чималі розміри: довжина – 48 м, ширина – 20 м, висота – близько 19 м. Будівництво великої споруди вимагало значних коштів, як і врешті Троїцького собору, закладеного 30 квітня 1679 р. Л. Баранович прагнув побудувати величний собор, який був би центральною спорудою майбутньої резиденції чернігівських архієпископів, тогочасного місцєблюстителя Київської митрополії. Троїцький собор за розмірами перевершував існуючі храми Чернігова (довжина – 43,6 м, ширина – 26,8 м, висота без хреста центрального купола – 50 м) (рис. 7). Будівництво такого великого храму як Троїцький собор вимагало державної підтримки гетьмана, потребувало великих коштів та професійних архітекторів. Серед дослідників утвердилася думка, що Троїцький собор споруджував Й.-Б. Зауер, який після реставрації кафедрального Борисоглібського собору міг брати участь у спорудженні мурованих підземних церков Іллінського монастиря та Троїцького собору. Весною 1680 р. Л. Баранович писав архіандриту

⁸⁴ Гумилевский Филарет, архиепископ. Общий обзор епархии Черниговской. С. 42.

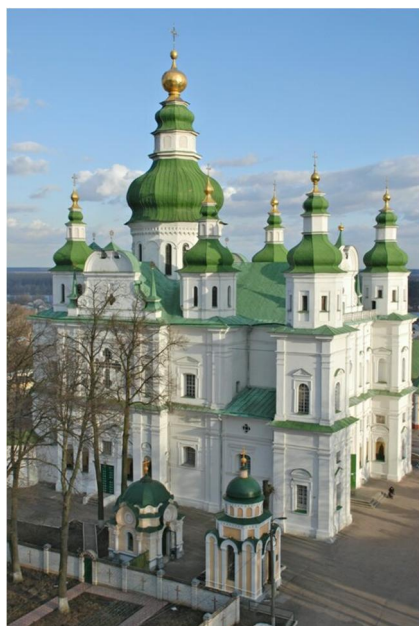
⁸⁵ Руденок В. Я., Новик Т. Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. Чернігів, 2019. С. 83–85.

⁸⁶ Galatowski Ioaniciusz. Stary Kościół zachodni Nowemu Ksciołowi Rzymskiemu. S. 5–6.

⁸⁷ Гумилевский Филарет, архиепископ. Общий обзор епархии Черниговской. С. 84.

⁸⁸ Там же. С. 8.

Києво-Печерської лаври Інокентію Гізелю: «Трійця Пресвята, їй же слава буде, вже вийшла із своїх основ... Будьте ласкаві, пречестність ваша, спонукати зусилля пана гетьмана, який сам хотів допомагати у цій справі»⁸⁹. Як бачимо, гетьман І. Самойлович обіцяв владі допомогти у будівництві великого храму. Відомо, що гетьман активно фінансував спорудження Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря, уклавши 1684 р. договір із І. Баптистом. Отже, Троїцький собор, імовірно, був до цього часу, в основному, уже побудований. Про це свідчать гравюри з зображенням його західного фасаду в книгах чернігівської друкарні: «Октоїх» (1682 р.), «Тріодь квітна» (1685 р.). У написі центральної бані Троїцького собору, яка була побудована, певніше за все, після освячення собору, зазначалося на східній стороні: «В рок над тысяча шестьсот семдесят девятый, априля в последний день храм сей свят зачатый. Семнадесят лет здася, чем не успеваше, дело доброе скорбей многих требовавшее». На західній стороні: «Совершился в року 1695 при державе великодержавных православных монархов государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича всея великия и малыя России самодержцов в патриаршество же великаго господина святейшаго Адриана патриарха московскаго всея России, содержащу престол архиепископии черниговской ясне в Богу преосвященному Феодосію Углицкому, коштом ясне вельможнаго его милости пана Иоанна Мазепы гетмана войск их царскаго пресветлаго величества Запорожскаго, усердным же тщаніем и трудолюбіем всечестнаго отца игумена Лаврентія Крещоновича»⁹⁰. Нижче цих написів – наступна: «Начат здатися коштом, ясне в Богу Преосвященнаго Лазаря Барановича ар.чер. нов., соверши же ся коштом вышереченным»⁹¹. Таким чином, можна припустити, що Л. Баранович самостійно, на архієрейські кошти, розпочав будівництво Троїцького собору, оскільки в написі не згадуються інші меценати, окрім гетьмана І. Мазепи, який фінансував його завершення. Що стосується гетьмана І. Самойловича, він на момент написання вищезгаданих написів був опальний і помер, тому згадувати його ім'я, певно, було під забороною. У книзі «W wieniec bozey matki SS. Oycow Kwiatki» (1680 р.) у присвяті гетьману І. Самойловичу Л. Баранович писав про будівництво «дому Трійці Святої», тобто Троїцького собору, і що гетьман приклав старання до цього, за що йому «через благословіння Отця того уготоване Королівство Небесне»⁹². У книзі «Тріодь квітна» 1685 р. ігумен Троїцького монастиря Лаврентій Крещонович, який присвятив книгу Л. Барановичу, писав: «Ви видаєте книги, даєте милостиню щедру, розбудовуєте храм Єдиному в Трійці, прикрашаєте чудотворну ікону преблагословенної, яка в нашому бідному монастирі, провляєте турботу та благодійність до нас, вбогих слуг і богомольців, усій Церкві

7. Троїцький собор. 1679–1695 рр., м. Чернігів.

⁸⁹ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 217.

⁹⁰ Гумилевский Филарет, архиепископ. Общий обзор епархии Черниговской. С. 10.

⁹¹ Там же. С. 10.

⁹² Baranowicz Łazarz. «W wieniec bozey matki SS. Oycow Kwiatki». Czernihow, 1680. S. 2–3. *Висловлюємо подяку Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника за надані цифрові копії присвяти гетьманові Івану Самойловичу з книги «W wieniec bozey matki SS. Oycow Kwiatki».

східній приносите велику користь»⁹³. Чернігівський архієпископ Антоній Стаховський зазначав, що Лазар Баранович «на многократное прошение бывшего тогда игумена Троицко Лаврентия Крщоновича позволил был владети оным Козлом (суч. смт. Михайло-Коцюбинське – О. Т.) для вспоможения строящейся тогда Троицкой церкви коштом Барановичовским для привозу кирпича и для воски дров на обжог к печам кирпичным»⁹⁴. Чернігівський єпископ Іродіон Жураковський у донесенні в Синод 1730 р. також указував, що «Пресвященній Баранович при Іллінском Черниговском монастыре превеликим коштом домовим же архієрейским для своего прожитія состроил Троецкій монастырь каменній»⁹⁵. У грудні 1683 р. архієрей дякував царівні Софії за присилку дзвону в 200 пудів та заліза листового 24 бочки «во обитель Святыя и Живоначальныя Тройцы, новосозидающуюся мною в Чернигове на Болдынских горах»⁹⁶. Архієрей надіслав до Москви свою «книжицу малую» «Благодать і істина», яка вийшла 1683 р. у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря. У книзі містилося прохання стосовно оздоблення Троїцької церкви. Декілька примірників цієї книги, а також книгу «О чудесах Пресвятыя Богородицы Ільинской Черниговской» та «доску мѣдную, къ той же книжице здѣланную», книгу польськомовних віршів Л. Барановича «Carica nieba i zemie preczistaja Diewa Marija» (1683 р.) з присвятою царівні Софії було передано царівні, царям Іоанну та Петру, іншим членам царської родини (усього сорок книг)⁹⁷. Що стосується книги про чудеса Іллінської Богородиці, то, вірогідно, це було видання «Руно орошенное» Д. Туптала 1683 р. – переклад з тогочасної української на церковнослов'янську мову з переробками книги «Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии» (1677 р.) для розповсюдження її, у тому числі, й у Московії. Стосовно мідної дошки, то це був мідьйорит для друку гравюр, певно, із зображенням чудотворного образу «Іллінська Богородиця», ймовірно, авторства відомого гравера І. Щирського, який у цей час активно оформлював гравюрами книги друкарні Троїцько-Іллінського монастиря.

Як бачимо, Л. Баранович не проминув привітати нових московських правителів, як зазвичай він це робив і раніше, надіславши їм свої друковані книги. Це були останні видання творів владики. У цей час у друкарні виходять два панегірики Л. Барановичу: «Redivivus Phoenix Lasarus Baranowicz» (1683 р.) ігумена Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентія Крщновича та «Panegiryk Towarzystwa kunsztu typographskiego dla uezezenia Lazarza Baranowicza» Івана Величковського від товариства друкарів. В останні роки життя Л. Барановича, упродовж 1684–1693 рр., у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря продовжують виходити книги інших авторів: І. Галятовського, Д. Туптала, а також С. Яворського, І. Богдановського, Я. Орновського. Цікаво, що в панегірику Варлааму Ясинському від Стефана Яворського з нагоди обрання Варлаама архімандритом Києво-Печерської лаври (1684 р.), зазначено, що той був вікарієм Київської митрополії, тобто, вочевидь, допомагав Л. Барановичу в управлінні митрополією. Відомо, що В. Ясинського на архімандрита висвятив саме чернігівський архієпископ. Отже, в останнє десятиліття свого життя владика мав помічника, який врешті-решт у 1690 р. став київським митрополитом.

Чому ж Л. Баранович не друкував більше своїх книжок? Як показав аналіз творчості та видань книг архієрея, більшість їх випусків він приурочував різним подіям та особам, насамперед – царям, гетьману І. Самойловичу. Але в цей час церковно-політичне становище Л. Барановича як місцєблюстителя Київської

⁹³ Гумилевский Филарет, архиепископ. Общий обзор епархии Черниговской. С. 44.

⁹⁴ Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 1997. № 1–2. С. 113.

⁹⁵ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 345.

⁹⁶ Sakal Ievgeniia. The Embassy of Lazar Baranovych to Moscow in 1684: Gifts, Requests, and Other Expenses. S. 162. URL: <https://www.academia.edu/36659632/Ievgeniia>.

⁹⁷ Ibid. С. 169–170.

митрополії похитнулося. Авторитарний та амбітний гетьман І. Самойлович виношував плани стати єдиним гетьманом об'єднаної Лівобережної та Правобережної України, прагнув встановити контроль над запорізькими козаками й у тому числі над їхньою перепискою. Після опали гетьмана І. Самойловича 1688 р. Л. Баранович скаржився царям, що той його також утискав і забороняв їм писати: «Я, смиренний богомолець, за старістю своєю і зовсім ослаблений, знесиленний, зненавджений колишнім гетьманом, утиснений був багатьма від нього образами, багатьма скорботами та несповідимими печалями та утиснений був не просто, але як мертвий забутий, за життя землею покритий; що могло бути важче, коли гетьман забороняв мені посилати перед ваш царський престол письмові чолобитні, щоб я міг прийняти милість і знайти благодать?»⁹⁸

У 1684 р. до гетьмана І. Самойловича в Батурин приїхав луцький єпископ Гедеон Святополк-Четвертинський, який зазнавав переслідувань у Речі Посполитій. Гетьман підтримав його кандидатуру на виборах у якості київського митрополита. Кандидатура луцького єпископа знатного походження, князя із Правобережної України на київського митрополита, вочевидь, була вибрана не випадково. І. Самойлович, певно, розраховував на те, що Г. Четвертинський як митрополит київський зможе опікуватися православними й у Правобережній Україні, яка перебувала під польським володарюванням, і через нього посилити свій вплив на Правобережжя. Тим більше, що Г. Четвертинський, після обрання його очільником Київської митрополії, погоджувався перейти в підпорядкування Московської патріархії. І. Самойлович навіть прагнув породичатися зі знатним ієрархом, плануючи віддати свою дочку заміж за племінника Г. Четвертинського. Побюючись, що православні Правобережжя та Литви «дабы сновства Церкви матери восточной не отпали», гетьман клопотався перед царями про залишення за київським митрополитом титулу екзарха Константинопольського патріархату, «якому чину имеют повиноватися все оные православия ревнители»⁹⁹. Москва в цьому титулі Г. Четвертинському відмовила. У той же час київський митрополит, згідно з грамотами московських царів та константинопольського патріарха Діонісія і московського Іоакіма, ставав «церковною головою», у тому числі, і православних Польщі та Литви¹⁰⁰. Якраз у 1686 р. договір про Вічний мир Москви з Польщею визначив права київського митрополита по відношенню до Луцької, Перемишльської, Львівської та Білоруської єпархій¹⁰¹. Відомо, що боротьба з Туреччиною посилила зусилля щодо створення союзу між Річчю Посполитою та Московським царством, яке закінчилося укладенням Вічного миру між державами (1686 р.), зокрема, визнання поляками за Московським царством Києва. Тут Л. Баранович розходився із гетьманом І. Самойловичем, який виступав проти Вічного миру, убачаючи в ньому перешкоду для об'єднання Правобережної і Лівобережної України. Владика закликав до спільної боротьби з турецькою агресією поляків, русаків, козаків. Як вважає дослідник С. Павленко, посилаючись на лист московського патріарха Іоакіма до гетьмана І. Самойловича 1683 р., патріарх не хотів бачити на посаді київського митрополита чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Іоаким писав, що Л. Баранович «леты многии жития сего течет и к старости уже подобно и немощию обьяся ... и ради тоя его немощи ... сын не возмогаєт [яко нам возвестиша] по святым правилом и по чину Восточныя Церкви архиерейских належаших требований исполнити». Закидав він архієпископу й те, що через «немощ» той порушує церковні канони, зокрема «творит на единой литургии многия диаконы, многия иереи, человек по десяти и по пят-

⁹⁸ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 228.

⁹⁹ Архив Юго-Российской России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе Ч. 1. Т. 5. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской Митрополии Московскому Патриархату (1620–1694). Киев, 1872. XI. С. 68.

¹⁰⁰ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 222–225.

¹⁰¹ Там же. С. 233.

надесяти, и сиевое деяние огнюдь от отец святых отвергнуто»¹⁰². Дійсно, немічю та хворобою Л. Баранович виправдовувався ще в 1664 р. у листі до Газького митрополита Паїсія Лигарида стосовно рукоположення у «священний сан» на літургії одночасно декількох осіб: «Коли я був здоровий – я дотримувся східного обряду, висвячував на літургії тільки одного диякона і одного пресвітера; але коли загострилася хвороба, мимоволі перемінив спосіб поводження, і щоб не бути виснаженим частими службами», та ще: «Висвячення багатьох бачив я як приклад інших єпископів»¹⁰³. Вочевидь, Л. Баранович посилається на цю практику рукоположень в Україні, відмінну від Московії.

Архієпископ не лише не з'явився сам, але й не послав представників із Чернігівської єпархії на собор 1685 р., на якому відбулися вибори київського митрополита та розглядалося питання про перехід під юрисдикцію Московської патріархії. І. Самойлович пояснював царям відсутність Л. Барановича тим, що той «отговорився слабостію свого здоров'я» а також, що взагалі всьому духовному притчу «яки новая вещь в разсужденіе стала – оставити Константинопольскаго престола бывшее послушаніе чрез что аки в растерзаніи ума обратилися многія, не смеющие в то дело вступати, не имуще к тому osobной повелительной и обнадеживательной вашего царскаго пресветлаго величества грамоты»¹⁰⁴. Певніше за все, Л. Баранович не підтримував ідею переходу Київської митрополії під зверхність московського патріарха. Тут він розділяв позицію українського духовенства на чолі зі своїм учнем, архімандритом Києво-Печерської лаври В. Ясинським, який висловив протест проти висвячення Гедеона в Москві¹⁰⁵. У 1688 р., щоб не підпорядковуватися київському митрополиту Г. Четвертинському, бо той не визнавав його сану архієпископа та прагнув забрати три протопопії, Л. Баранович перейшов під зверхність безпосередньо московського патріарха¹⁰⁶. У 1690 р. після смерті Г. Четвертинського гетьман І. Мазепа надіслав до Москви запит: якщо духовні та миряни будуть вибирати Л. Барановича заради першості та «знатной» старості, чи В. Ясинського, печерського архімандрита, заради його доброго життя й знання Святого Письма, на тому закінчувати елекцію чи кого іншого наказано буде вибирати?¹⁰⁷ Митрополит Євгеній Болховітінов зазначав, що на виборах київського митрополита 1–2 червня 1690 р. у Софійському соборі за присутності Л. Барановича був обраний В. Ясинський¹⁰⁸. Неприємною подією для владики стало й рішення про передачу, на прохання В. Ясинського, під владу київського митрополита трьох протопопій Чернігівської єпархії: глухівської, борзенської та конотопської. Архієпископ Лазар у листі до В. Ясинського з гіркотою дорікав йому за це, оскільки той був його вихованцем; владики називав його «плодоносною гілкою мого винаграду»¹⁰⁹, коли вітав з обранням ректором Києво-могилянського колегіуму, а опісля висвятив його на архімандрита Києво-Печерської лаври. Л. Баранович скаржився цареві, але протопопій він уже не повернув. Перехід Київської митрополії під зверхність московського патріарха призвів до посилення наступу на українське духовенство, звинувачення їх у «латинській ересі», католицьких симпатіях. На старість літ Л. Баранович не мав спокою і змушений був виправдовуватися перед московським патріархом щодо Флорентійського собору, часу перетворення (преществлення) святих дарів тощо, оскільки той звинувачував українських ієреїв, що вони в цих питаннях стоять на позиціях католицької Церкви. Зазначимо, що виправдовуватися повинен був і київський митрополит Гедеон, і тодішній архи-

¹⁰² Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та репідпорядкуванні Київської митрополії. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 132.

¹⁰³ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 15.

¹⁰⁴ Архив Юго-Рпадной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 1. Т. 5. С. 66.

¹⁰⁵ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 222–225.

¹⁰⁶ Там же. С. 234.

¹⁰⁷ Там же. С. 232.

¹⁰⁸ Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. Київ, 1995. С. 186.

¹⁰⁹ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 37.

мандрит Києво-Печерської лаври В. Ясинський. Патріарх Йоаким погрожував архієпископу Лазару навіть церковним судом. Московські патріархи забороняли українські книги, у тому числі й самого чернігівського архієпископа, знаходячи в них «латинську ересь». На московському соборі 1690 р. були заборонені книги: «Ключ розуміння» та «Месія праведний» І. Галятовського, «Меч духовний» та «Труби словес проповідних» Л. Барановича, «Огородок Марії Богородиці» А. Радивиловського, «Євангеліє учительне», «Перло многоцінне» К. Транквіліона та книги П. Могилы, І. Гізеля, С. Косова, С. Полоцького, Ф. Софоновича.

Л. Барановичу так і не вдалося завершити облаштування своєї резиденції – Троїцько-Іллінського монастиря, Троїцький собор освятили вже після його смерті в 1695 р., як свідчив напис у барабані центрального куполу. Величний семикупольний трьохнальний собор із двома вежами на західному фасаді, прикрашений пишними бароковими фронтонами та великими фігурними вікнами у вигляді хреста, кінцівки якого мають трипелюсткоподібні завершення, що нагадували гербовий хрест Л. Барановича, мав надзвичайно врочистий вигляд, особливо виразний інтер'єр завдяки трьохярусним аркадам, і, певно, справляв чимале враження на сучасників, відповідав статусу головного храму митрополичого осередку. Як уже зазначалося, Троїцький собор побудували досить швидко архієрейським коштом владики, що на той час було нелегкою справою, проте оздоблювальні роботи затягнулися. У 1689 р. Л. Баранович писав гетьману І. Мазепі: «А тисячі давати, яких я і сам небагато маю й інші тепер на образи до церкви святої Трійці оферовати положити», тобто у цей час собор уже оздоблювався іконами¹¹⁰.

Чому ж Троїцький собор освятили тільки через шість років? Відомо, що подібний, але трохи менший Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря був побудований за значно коротший термін: його заклали в квітні 1684 р. у надзвичайно урочистій обстановці, були присутні два сини гетьмана І. Самойловича, козацька старшина, закладені мощі святих у підніжжя фундаменту. У 1687–1688 рр. собор уже покрили залізом, бані увінчали хрестами. Одночасно в 1685 р. І. Самойлович заключив договір на виготовлення іконостаса, а в 1689 р. гетьман І. Мазепа уклав угоду щодо продовження цих робіт. Повністю собор був завершений у 1692 р., оскільки в цьому році його освятили¹¹¹. Відомо, що на будівництво Спасо-Преображенського собору гетьмани І. Самойлович та І. Мазепа виділили більшу частину з необхідних коштів, чималі суми надав сам Мгарський монастир, а також інші численні ктитори: полковники, сотники, отамани, бурмістр та багато інших, про що промовисто свідчить Мгарський літопис¹¹². Думається, що й закладання Троїцького собору відбувалося не менш урочисто, адже будувався головний храм митрополичої резиденції, проте, на жаль, на сьогодні не виявлено документальних свідчень про цю подію. У відомих джерелах зазначається, що Троїцький собор почав будуватися коштом Л. Барановича, а завершився коштом гетьмана І. Мазепи: було пожертвовано 10000 золотих, які використали, певніше, на його оздоблення¹¹³. Припускаємо, як свідчить приклад будівництва Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря, що Л. Барановичу могли допомагати такі меценати, як чернігівський полковник В. Дунін-Борковський, інші представники козацької старшини та заможні міщани.

Щодо гетьмана І. Самойловича, то з вибором на київську митрополичу кафедру Г. Четвертинського відносини чернігівського архієпископа з гетьманом зіпсувалися: він його утискав, не дозволяв писати царям, про що зазначалося вище. Натяк про важкі обставини спорудження храму знаходимо в написі його центральної бані: «Семнадесятъ летъ здася, чем не успеваше, дело доброе скор-

¹¹⁰ Там же. С. 246.

¹¹¹ Величко С. В. Літопис. Т. 2. С. 388.

¹¹² Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682-1775). *Киевская старина*. 1889. № 4. С. 37–52.

¹¹³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. С. 170.

бей многих требовавшє». Автором цього напису, певніше за все, був ігумен монастиря Л. Крщнович, адже в ньому зазначалося, що роботи здійснювалися «усердием же тщанием и трудолюбием всечестного отца игумена Лаврентия Крщновича нача и совершися в четвертое на десять лето игуменства его»¹¹⁴, тобто ігумен займався практично будівельно-опоряджувальними роботами й був безпосереднім свідком усіх труднощів та проблем, які виникали в процесі будівництва. Треба мати на увазі також і те, що на відміну від Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря, інтер'єр Троїцького собору був прикрашений настінним живописом. Ці роботи вимагали великих затрат та часу, адже площа його становила більше півтори тисячі квадратних метрів. Точно невідомо, коли собор був розписаний, але під час ремонтно-реставраційних робіт у 70-80-х рр. минулого століття були виявлені фрагменти первісного настінного живопису кінця XVII ст., зокрема, у центральному куполі та його підбаннику біля стародавніх написів, який могли виконати до освячення собору в 1695 р.¹¹⁵

Отже, останні роки Л. Барановича були затьмарені різними негараздами: він утратив статус місцеблюстителя Київської митрополії, тобто очільника православної Церкви в Гетьманщині, не міг більше впливати на політичні та церковні процеси, припинив літературну діяльність. Архієрей зазнав нападів та звинувачень у ересі й латинстві з боку церковників Москви, як й інше українське духовенство, оскільки московські ортодокси після перепорядкування української православної Церкви Московському патріархату активно продовжили процес викорінення її окремішності та самостійності. Усе це могло також уплинути й на закінчення будівельно-опоряджувальних робіт Троїцького собору. Не маючи підтримки гетьманів, позбувшись статусу місцеблюстителя Київської митрополії, Л. Баранович, можливо, не зміг завершити оздоблення собору й освятити його. Усі ці неблагоприятні підірвали здоров'я владыки, і він увзяв собі в співслужники архимандрита Єлецького монастиря Феодосія Углицького. Певно, турбуючись про статус чернігівської архієпископії, щоб вона знову не потрапила в залежність від київського митрополита, Л. Баранович погодився, аби Ф. Углицького ще за життя владыки, а саме 11 вересня 1692 р., було висвячено в Москві на Чернігівського та Новгород-Сіверського архієпископа. Проте ставлена грамота Ф. Углицькому була надана лише після смерті Л. Барановича. Помер владыка 3 вересня 1693 р. і був похований у Борисоглібському соборі.

Після київського митрополита Петра Могили Лазар Баранович був найбільш дієвим архієреєм, який активно продовжив справу відродження та становлення національної Церкви України в складний і трагічний період її історії. Наслідуючи П. Могилу, чернігівський архієпископ енергійно відбудовував занепалі давньоруські храми та монастирі, споруджував нові, зокрема, у Чернігові й Новгород-Сіверському, оздоблював їх іконами, запрошуючи зодчих та іконописців із Великого князівства Литовського, Правобережної України.

Завдяки Л. Барановичу в Лівобережній Україні сформувався потужний релігійно-духовний центр православної Церкви. Владика прагнув перетворити Чернігів на провідний культурний осередок Гетьманщини, піднести його до рівня Києва, а то й перевищити. Для зміцнення і вивищення своєї єпархії Л. Баранович, який добився титулу архієпископа, запровадив у ній дві архимандрії – у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському та Чернігівському Єлецькому монастирях. Він благословляв та підтримував відкриття нових монастирів і церков як у Чернігівській єпархії, так і загалом у Лівобережній Україні, яка підпорядковувалася місцеблюстителю Київської митрополії. У Чернігівській єпархії були відкриті монастирі: Троїцький біля Почепа, Андроніковський у Сосницькій сотні, Пустинно-Рихлівський у с. Рихли Понорницької сотні Чернігівського полку, Катошинський Миколаївський на Новозибківщині, Каменський Успенський на

¹¹⁴ Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 777. Арк. 112.

¹¹⁵ Адрюг А. К. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. [друге вид., перер. і доп.]. Чернігів, 2013. С. 12.

р. Снові¹¹⁶. Що стосується останнього, то Л. Баранович у 1681 р. надав у благословіння будівничому монастиря ієромонаху Іоні свою келейну ікону «Новодворська Богородиця», яка наприкінці XVI ст. була перенесена з Волині (пустинь в урочищі Новий Дворець на р. Раті) у чернігівський Єлецький монастир, списки цієї ікони зберігалися також у Суразькому Благовіщенському та Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирях. Владика благословив та надав 15 січня 1693 р. грамоту ієродиякону Іоні та монаху Інокентію Щирському на відродження Любецького Антоніївського монастиря. За часів Л. Барановича в архітектурі Гетьманщини сформувався новий тип барокового храму, який увібрав традиції давньоруського зодчества, елементи національної дерев'яної та форми й прийоми західноєвропейської архітектури. Цей тип тринавного багатокупольного храму був утілений у багатьох соборах Києва, Батурина, Глухова, Полтавщини та ін.¹¹⁷ С. Величко писав: «Преосвященний отець Лазар Баранович, премудрий і боговгодний муж, переселився у глибокій старості на вічний спокій від цього життя після численних чернечих трудів, багато попрацювавши над викладом різних добропотрібних і душекорисних руських та польських книг... До того був він милостивий пастор і щедротливий для бідних, щедрий податель, дбалий майстер та невсипущий будівничий для реставрації зруйнованих церков та монастирів за свій кошт»¹¹⁸.

Архієпископ Лазар Баранович був надзвичайно плідним письменником, проповідником, особливо він захоплювався поезією. Його літературна творчість, зокрема польськомовна поезія, ще мало досліджена. Нині філологи починають активніше звертатися до аналізу цих творів. Церковно-політична й літературна діяльність Л. Барановича були тісно переплетені. Назріла потреба в сучасній синтетичній монографії, у якій би були проаналізовані й узагальнені нові відкриття та здобутки у вивченні діяльності цього видатного церковно-політичного діяча, письменника другої половини XVII ст.

References

Adruh, A. K. (2013). *Zhyvopys Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII st.* [Pictorial art of Chernihiv in the second half of the XVII – early XVIII centuries]. Chernihiv, Ukraine.

Karmanov, Yu. O. (2014). *Do istorii arkhiiereiskoi kafedry u Novhorodi-Siverskomu monastyri v XVII st.* [To the history of the bishop's cathedra in the Novgorod-Siversky monastery in the XVII century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*. Hlukhiv, Ukraine.

Mezentsev, V. I. (2008). *Adaptatsiia lytovskoho baroko v arkhitekturi y dekori soboriv Troitskoho Chernihivskoho ta Mharskoho monastyriv* [Adaptation of the Lithuanian Baroque in the architecture and decor of the cathedrals of the Trinity Chernihiv and Mgar monasteries]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*. Hlukhiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu. (1997). *Z novykh dzherel do istorii tserkovnoho zemlevolodinnia na Chernihivshchyni XVII–XVIII st.* [From new sources to the history of church land ownership in Chernihiv region of the XVII-XVIII centuries.]. *Siverianskyi litopys – Severyan chronicle*. Chernihiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (2019). *Uchast heneralnoho osavula Ivana Mazepy u vyborakh mytropolita 1685 r. ta perepidporiadkuvanni Kyivskoi mytropolii* [Participation of General Osavul Ivan Mazepa in the election of the Metropolitan in 1685 and the reassignment of the Kyiv Metropolitanate]. *Siverianskyi litopys – Severyan chronicle*. Chernihiv, Ukraine.

¹¹⁶ Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. С. 40–41.

¹¹⁷ Мезенцев В. І. Адаптація литовського бароко в архітектурі й декорі соборів Троїцького Чернігівського та Мгарського монастирів. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. Держ. іст.-культ. заповідник у м. Глухові*. Суми, 2008. С. 72.

¹¹⁸ Величко С. В. Літопис. Т. 2. С. 424,426.

Rudenok, V. Ia. (2016). Arkheolohichni doslidzhennia drukarni Chernihivskoho Illinskoho monasteryia [Archaeological research of the printing house of the Chernihiv Ilyinsky Monastery]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*. Chernihiv, Ukraine.

Rudenok, V. Ia. & Novyk, T. H. (2019). Antoniievy pechery Chernihivskoho Troitsko-Illinskoho monasteryia: 950 rokiv [Anthony's Caves of the Chernihiv Trinity-Ilyinsky Monastery: 950 years]. Chernihiv, Ukraine.

Stepovyk, D. (1986). Leontii Tarasevych i ukrainske mystetstvo barokko [Leontiy Tarasevich and Ukrainian baroque art]. Kyiv, Ukraine.

Travkina, O. I. (2002). Do pytannia pro datu narodzhennia Lazaria Baranovycha [On the question of Lazar Baranovich's date of birth]. Chernihiv, Ukraine.

Travkina, O. I. (2016) «Yedyne moie bazhannia, shchob zalyshyty po sobi pratsi moi... i zasluzhyty vid liudei dobru pamiat» (do pytannia pro vidznachennia 400-richnoho yuvileiu arkhiepyskopa Chernihivskoho i Novhoroda-Siverskoho Lazaria Baranovycha) ["My only wish is to leave my works ... and to leave a good memory from the people" [On the question of celebrating the 400th anniversary of the Archbishop of Chernihiv and Novgorod-Siversky Lazar Baranovich]]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*. Hlukhiv, Ukraine.

Travkina, O. I. (2017). Do istorii chernihivskykh Yeletskeho, Troitsko-Illinskoho ta Liubetskoho Antoniivskoho monasteryiv u kin. XVII – ser. XVIII st. [To the history of Chernihiv Eletsy, Trinity-Ilyinsky and Lyubetsky Anthony monasteries in the late XVII – middle XVIII centuries]. *Siverianskyi litopys – Severyan chronicle*. Chernihiv, Ukraine.

Travkina, O. I. (2020). Pro chas budivnytstva pidzemnykh tserkov Illinskoho monasteryia v Chernihovi. [About the time of construction of the underground churches of the Elijah's Monastery in Chernihiv]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*. Chernihiv, Ukraine.

Chernenko, O. (2019). Rannomodernovi perebudovy Spaso-Preobrazhenskoho soboru XII–XIII st. u Novhorodi-Siverskomu [Early modern reconstructions of the Spaso-Preobrazhensky Cathedral of the XII-XIII centuries in Novgorod-Siversky]. Kyiv, Ukraine.

Yurchenko, S. B. (2015). Perebudova Borysohlibskoho soboru v Chernihovi Lazarem Baranovychem ta yii vplyv na arkhitekturu khramiv Hetmanshchyny [Reconstruction of Cathedral of Saints Boris and Hleb in Chernihiv by Lazar Baranovich and its impact on the architecture of the churches of the Hetmanate]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*. Chernihiv, Ukraine.

Травкіна Ольга Іванівна – завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», кандидат історичних наук (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, Україна, 14000).

Travkina Olha I. – the manager of the department of museum, scientific and fund activity of Ancient Chernihiv National Historical and Architectural Reserve, the candidate of historical sciences (Preobrazhenska Street, 1, Chernihiv, Ukraine? 14000).

E-mail: travkinaoi@ukr.net.

A WISE AND GOD-PLEASING MAN, MERCIFUL PASTOR, A TIRELESS BUILDER FOR THE RESTORATION OF DESTROYED CHURCHES AND MONASTERIES OF HIS OWN EXPENSE

(to the official celebration of the 400th anniversary of Archbishop Lazar Baranovych of Chernihiv and Novgorod-Siverskyi)

The purpose of the article is that in connection with the celebration of the 400th anniversary of Chernihiv Archbishop Lazar Baranovych at the state level in 2020,

there is a need to analyze the activities of a prominent church and political figure, writer of the second half of the 17th century, focusing on "white spots", contradictory and unreliable facts that are still found in publications that are devoted to the life and creativity of the bishop. The methodological basis is based on the usage of historical-chronological method in combination with analytical, comparative and generalized approaches, due to the interpretation of historical events and terms took place in view of the studied era. **Scientific novelty.** Due to a critical analysis of the involved written and archival sources, the date of Lazar Baranovych's birth was specified – 1616, it was proved that Lazar Baranovych was ordained at Bishop of Chernihiv after the death of his predecessor Zosyma Prokopovych, not during his lifetime, as some researchers believed. It is substantiated the reason of choosing the residence not in Chernihiv, but in Novgorod-Severskyi in Spaso-Preobrazhenskyi monastery. It is established that when Lazar Baranovych had become the vicar of the Kyiv metropolitanate, in 1671 he decided to establish his own printing house, where he printed mainly author's books and which was transferred in 1679 to the Chernihiv Trinity-Elijah Monastery. **Conclusions.** After Kyiv Metropolitan Petro Mohyla Lazar Baranovych was the most effective bishop, who actively continued the case of revival and formation of the national church of Ukraine in a difficult and tragic period of its history. Thanks to Lazar Baranovych, a powerful religious and spiritual center of the Orthodox Church was formed in the Left Bank of Ukraine. During the life of Lazar Baranovych a new type of Baroque church appeared in the Hetmanate, which absorbed the traditions of ancient Russian architecture, elements of national wooden architecture, forms and techniques of Western European architecture. There is a need for a modern monograph, which would analyze and summarize new discoveries and achievements of studying the activities of Lazar Baranovych – the prominent church, political figure, the writer of the second half of the XVII century.

Key words: Archbishop of Chernihiv Lazar Baranovych, Novhorod-Severskyi Spaso-Preobrazhenskyi Monastery, Cathedral Monastery of Saints Borys and Hlib, printing house, the Holy Trinity Monastery.

Дата подання: 1 грудня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Травкіна О. «Премудрий і боговгодний муж, милостивий пастор, невсипущий будівничий для реставрації зруйнованих церков та монастирів за свій кошт» (до офіційного відзначення 400-річного ювілею архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського Лазаря Барановича). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. DOI: 10.5281/zeno-do.4659889.

Цитування за стандартом APA

Travkina, O. (2021). «Premudryi i bohovahodnyi muzh, mylostyvyy pastor, nevsypushchyi budivnychyi dlia restavratsii zruinovanykh tserkov ta monastyriv za svii kosht» (do ofitsiinoho vidznachennia 400-richnoho yuvileiu arkhiepysskopa Chernihivskoho y Novhorod-Siverskoho Lazaria Baranovycha) [“A wise and God-pleasing man, merciful pastor, a tireless builder for the restoration of destroyed churches and monasteries of his own expense” (to the official celebration of the 400th anniversary of Archbishop Lazar Baranovych of Chernihiv and Novgorod-Siverskyi)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1. DOI: 10.5281/zenodo.4659889.

